

אלון קדיש

ארץ ישראל ומלחמת העולם השנייה

ניתוח גיאומטרי

דן דינר, **מלחמה זרה: פלשתינה-א"י ומלחמת העולם השנייה, 1935-1942**. תרגם מגרמנית שאול מרמרי. מאגנס, 279 עמודים.

במבוא לספרו מציע פרופסור (אמריטוס) דן דינר "פרספקטיבה בלתי־שכיחה" לאנטומיה של מלחמת העולם השנייה מנקודת המבט הגיאוגרפית של ארץ ישראל. לשיטתו, המלחמה בראשיתה התפתחה בשני צירים מרחביים. הציר האחד – "הציר האופקי המקובל", היוצא מגרמניה, "המחוללת העיקרית של התבערה העולמית לכיוון מזרח ומערב" – מוסבר כמשרת אג'נדה ואינטרסים גרמניים הנגזרים מהחזון ההיטלראי של גרמניה כמעצמה יבשתית שבמרכזה המדינה הגרמנית, הביטוי המדיני של הגזע האַרי על כל תפוצותיו, ונוסף לו מרחב המחיה במזרח. מרחב המחיה המזרחי נועד לספק את המשאבים הטבעיים (אוצרות טבע ומזון) ואת כוח העבודה, שיאפשרו את המשך ההתפשטות מזרחה. מדיניות זו חייבה בשלב הראשון פיזור גיאוגרפי מסוים של המאמצים הצבאיים – צפונה (נורבגיה), דרום־מזרחה (הבלקנים ויוון עד כרתים) – ויצירת ציר מקביל במאמץ הַשְׁנִי בצפון אפריקה, אשר בדומה לפלישה ליוון

היה תוצאה של כישלון ההרפתקה האיטלקית: בניית אימפריה דרומית, שתשיב לאיטליה את תפארתה של רומא. רק עם הפלישה הגרמנית לברית המועצות (מבצע "ברברוסה") ב-22 ביוני 1941, התרכז המאמץ הצבאי הגרמני בשלושה מסלולים מקבילים – "הציר האנכי", שכיוונו מזרחה, בחזית שממדיה גימדו כל מהלך יבשתי אחר אז ומאז. "הציר האנכי" מתואר כ"מתחקה אחר התנועות במרחב הקולוניאלי".

משכך, הניסיון בספר לחשוף את "האנטומיה" של המלחמה כמורכבת מציירי אורך ורוחב, שאחת מנקודות המפגש שלהם היא מרחב המנדט הבריטי בארץ ישראל, כופה במקרה של "הציר האנכי" תבנית מעוותת, בין היתר בשל הצורך לחרוג מהגדרתו הגיאוגרפית כדי לדון במוטיב מרכזי בדיון על האפיון האנטי־קולוניאלי של התקופה – התגברות הלאומיות הוודית. זאת בשל מעמדה המרכזי של הודו באימפריה הבריטית ובמערך ההגנה האימפריאלי. ההבדלים המהותיים בין הנסיבות של הסכסוכים המקומיים והסיבות להם במשך התקופה המוגדרת בכותרת, דוגמת המרד הערבי בארץ ישראל, 1936–1939, ושילובם בתיאור מהלכה של המלחמה העולמית, מרתק. עם זאת, הוא מעמיד בסופן שאלה את ערכה של הפרספקטיבה הגיאומטרית כתרומה "להבנה ההיסטורית" של המלחמה, מלבד השיקול המוכר של ההגנה על הנתבים העיקריים של האימפריה מזרחה.

הצגת המפגש "של שתי תפיסות היסטוריות – הקונטיננטלית והקולוניאלית" כמגדירה מסגרת כרונולוגית שונה מזו האירופצנטרית, בעייתית במקרה של ארץ ישראל, בשל ייחודן של הנסיבות המקומיות של המרד הערבי – השינויים בחברה הערבית המקומית, השפעתן של מדינות ערב הסמוכות, וכן התפתחותו של היישוב היהודי ומאבקו להכרה במעמדו ובתביעותיו הלאומיות. הוא הדין בתיאור המאבק האירי לעצמאות כאנלוגי למאבקים בארץ ישראל על רקע התפרקות האימפריה, תיאור המתעלם מהאירים הפרוטסטנטים של המחוזות הצפוניים (Ulster), שהתנגדו לעצמאות, ומהשפעתם על המפלגה השמרנית ועל המדיניות האימפריאלית בין מלחמות העולם.

הטענה לתועלת בבחינה מחדש של המלחמה ומהלכה נחלשת לנוכח אי־דיוקים והתעלמות מאירועים ונסיבות הנדונים בהרחבה בכרוניקות ובמחקרים אזוריים שבהם מתקיימת הדינמיקה השכיחה של מחקרים מקומיים המאתגרים את התיאורים הכלליים הקיימים. החלפתה של כרוניקה קיימת באחרת מחייבת דיון בעובדות ובפרספקטיבות חדשות שאינן מצויות בספרות המחקרית הזמינה. הצעה לבחינה מחדש ראוי שתתבסס על מכלול המחקר הקיים שעליו יש הסכמה. ההסתמכות על כרונולוגיה מוכרת ומתוקפת גם חוסכת לחוקר מאמץ מיותר. הפְּשרה האפשרית במקרה הנוכחי יכולה הייתה להיות הטענה

לחשיבות הוספתו של ממד הדה־קולוניאליזם, במקום הצגתו כמרכזי בתיאור המלחמה ובניתוחה.

בספר מודה דינר במקצת במגבלות הגישה הגיאומטרית ובמרכזיותו של המאבק בקולוניאליזם לעומת מלחמת ההישרדות של האימפריה הבריטית כהסבר למהלך האירועים בציר האנכי. מחד גיסא, "המבט המקובל על אירועיה המרכזיים של מלחמת העולם השנייה מסתיר במידה רבה את זווית הראייה שמדרום צפונה, מן האוקיינוס ההודי אל יבשת אירופה וקצותיה הצפון אפריקאיים והמזרח־תיכוניים. בזיכרון נחקקו במקרה הטוב אירועים בודדים הקשורים לנתיב הלוגיסטי הגלובלי של המסדרון הפרסי... וגם זאת בכיוון ההפוך, מצפון לדרום" (עמ' 131, וכן עמ' 140). מאידך גיסא, בנושא המרכזי – סיום המנדט הבריטי והקמתה של המדינה היהודית – "התממשותה של המדינה היהודית נזקקה לשני תנאים נוספים שמביאים שניהם אל המעצמות המנצחות של המלחמה: ארצות הברית וברית המועצות" (עמ' 182). תנאים אלה, ההכרה ביהודים העקורים שבאזור הכיבוש האמריקני כקולקטיב אתני, וזרם הפליטים היהודים מברית המועצות, יצרו מציאות דמוגרפית שהתווספה לאילוצים להקמת מדינה יהודית, והם אינם קשורים לניתוח המרחבי שבתחילת הספר.

מלבד זאת יש בספר אי־דיוקים והשמטות בנושאים שנידונו משכבר במחקר, וכן הפניות ביבליוגרפיות לפרסומים שאמינותם בספק. כך למשל הקביעה שבעת ועידת בילטמור (1942) הגיע לשיאו המרד הציוני נגד שלטון המנדט, בעת שהנהגת היישוב עשתה מאמצים קדחתניים לעודד את התגייסותם של בניה ובנותיה לצבא הבריטי ולאפשר את שירותם במסגרת יחידות עם סמלי זהות לאומיים. לעיתים מדובר בייחוס חשיבות מופרזת לאירועים מוכרים, כמו למשל בקביעה ש"המרד הערבי בפלשתינה נחשב לאתגר הצבאי הגדול ביותר של האימפריה בנקודה שבין מלחמות העולם, אחרי המלחמה האנגלו־אירית של השנים 1918–1921" (עמ' 19 וכן עמ' 72). בשלב האחרון והאינטנסיבי ביותר של מעורבות הצבא בדיכוי המרד הופעלו שתי דיביזיות. לעומת זאת נמשכה הלחימה של הצבא הבריטי בגבול הצפון־מערבי של הודו בעוצמה משתנה במשך כל התקופה, כולל הכישלון הבריטי ב־1919 במלחמה האנגלו־אפגאנית השלישית (הנזכרת בעמודים 24 ו־31), שבה הפעיל הצבא הבריטי שמונה דיביזיות רגלים, חמש חטיבות עצמאיות ושלוש חטיבות פרשים.

בפרט ניכרים אי־דיוקים בהיסטוריה הבריטית. בנג'מין ד'זראלי "כבר" היה ראש ממשלה ב־1878 (עמ' 39), אף שכיהן כראש ממשלה לשנה אחת ב־1868 (שבמהלכה העביר את

הרפורמה "הגדולה" בזכות הבחירה), ושוב מ־1874 עד 1880. בהתיחסויות לאירלנד אין הבחנה בין האירים הפרוטסטנטים, שהיו הרוב בששת המחוזות הצפוניים (Ulster), המכונים בספר "דוכסויות" (עמ' 25), ושמהם באו רוב המתנדבים מאירלנד לצבא. הגנרל מונטגומרי לא היה ממוצא אנגלו־אירי, אלא ממשפחה סקוטית פרוטסטנטית שחיה באירלנד. נאום "המפציץ" של ראש הממשלה השמרן סטנלי בולדווין נישא בפרלמנט ב־1932, לפני עלייתו של היטלר לשלטון ושיקום הלופטוופה. הנאום נועד לתמוך בהשקעה בחיזוק ההגנה על אנגליה מפני איום אווירי, ולא כוון להרתיע את גרמניה, שטרם הפכה למעצמה צבאית. האב־טיפוס של מטוס הקרב ההוריקן טס לראשונה בנובמבר 1935, והטייסת הראשונה הפכה למבצעית בנובמבר 1937. הקביעה שפיתוח מטוסי הקרב הבריטיים החל בשנים 1935–1936, וכי "בתחילת 1938, אף לא אחד מאותם מטוסים שנועדו להגנה האווירית של בריטניה יצא מהאנגר ההרכבה" (עמ' 41), אינה נכונה. עיקר הגנתה של בריטניה בשנות ה־30 של המאה ה־20 הייתה באחריותם של הצי ושל חיל האוויר (ובהמשך ההגנה האווירית), והמשימות העיקריות של הצבא באותה עת היו הגנה על האימפריה ועל נתיביה, שמירה על חוק וסדר במקרים קיצוניים, ותגבור האגף המערבי של הצבא הצרפתי, סמוך לנמלי התעלה, במקרה של איום גרמני על צרפת. ההישענות על הצי, על חיל האוויר, על ההגנה האווירית ועל הצבא הטריטוריאלי המתארגן אִפשרה בשלבים הראשונים של המלחמה את שיגורן של יחידות סדירות של צבא היבשה להגנה על תעלת סואץ במסגרת הארמייה השמינית.

חלק מהטעויות העובדתיות הן כנראה תוצאה של תרגום כושל. הַגִּיס האפריקני בפיקודו של רומל הפך ל"ארמיית השריון של ארווין רומל" [עמ' 15, ובמקום אחר "קורפוס אפריקה וארמיית הפאנצר אפריקה של רומל (עמ' 88)]; רובי המאוזר 98 מכונים "רובי קרבין מאוזר", אף שלא היו בעלי קנה קצר (קרבין); מקלע ה"רקס" היה מקלע פולני קל, לא צרפתי; רגימנט הקלעים המלכותי שאליו השתייכו מבחינה ארגונית גדודי המתנדבים היהודים מארץ ישראל מכונה "רגימנט הפוסיליירים המלכותי הבריטי" (עמ' 57); קרב אל־עלמייין מוגדר "קרב הדיפה" (עמ' 127), ביטוי שאינו קיים בשפה הצבאית; אקדח תופי (Revolver) הפך ל"אקדחים תופיים" במקום אקדחי תופי, ובדומה לכך הפכו רובי בריח ל"רובים בריחים" (עמ' 31).

אי־דיוקים בנושא הרקע ההיסטורי בולטים במיוחד בתיאור המציאות הארץ־ישראלית. למשל, פרטי הביוגרפיה של משה סנה הצטמצמו לקביעה "עם בואו לארץ התקדם לצמרת ההגנה, בטרם יפנה בשנות החמישים, על רקע המלחמה הקרה, לקומוניזם הישראלי"

(עמ' 135). זאת תוך דילוג על תחנות חשובות במעברו מהציונים הכלליים, שאותם ייצג במפקדה הארצית, למק"י – גלגולה הישראלי של המפלגה הקומוניסטית הפלסטינית. עד הקמתה של "הבריגדה" (החטיבה היהודית הלוחמת) שירתו חלק מהמתנדבים היהודים מארץ ישראל ביחידות הומוגניות מבחינה אתנית, ובהן פלוגות חֶפְרִים, פלוגות נהגים, פלוגות חי"ר בתפקידי שמירה ואבטחה ויחידות שירותים אחרות. הפלמ"ח – שראשיתו במאי 1941, חודש לפני הפלישה הגרמנית לברית המועצות, ואשר נועד להוות עתודה ארצית לגיוס מהיר – לא הוקם "בהשראת הצלחותיהם של הפרטיזנים הסובייטים והיגוסלבים" (עמ' 146).

הרקע הארץ-ישראלי אינו כולל כלל את הממד הכלכלי. המְשֻקֵּים היהודי והערבי חוו במשך המלחמה גאות וקצב צמיחה חסרי תקדים, שנמשכו אחרי נקודות המְפָנָה הצבאיות באל-עלמיין ובסטלינגרד, כאשר קווי החזית במזרח התיכון ובאירופה נעו מערבה. הצמיחה הכלכלית נמשכה, אם כי בקצב איטי יותר, אחרי סיום המלחמה, והייתה גורם מרכזי בעמידתו של היישוב במלחמת העצמאות. בנושא זה אין כל משמעות למודל הגיאומטרי.

ההיקף הגיאוגרפי של מלחמת העולם, מְשֻכָּה, ריבוי החזיתות ומורכבותן, כשברקע תהליכים היסטוריים גלובליים, הכוללים מלבד התפרקותה של האימפריה הבריטית את התגברות התלות העולמית בנפט בלחימה המתועשת, השינויים הדמוגרפיים שיצרו המוני הפליטים, ההרס שנגרם בשלבים השונים לאזורים נרחבים, כפריים ועירוניים, והתוצאות של מדיניות הגזע הנאצית – כולם בעלי חשיבות בתיאור המלחמה ותוצאותיה, בכללן הקמת המדינה. כל אלה אינם נזכרים ואינם נשכרים מהמודל הגיאומטרי. פרופסור דינר תורם להבנתה של מורכבות התמונה בהצביעו על הרלוונטיות של תהליכים במעגל הרחוק מארץ ישראל, ובמיוחד בתת-היבשת ההודית, שאינם קשורים למְפָנָים בקורות היישוב בתום 200 ימי חרדה (כשם ספרו של חביב כנען), ולניצחון הבריטי באל-עלמיין. מאז ואילך כללה המערכה בצפון אפריקה זרוע אמריקנית, שתקפה ממערב למזרח, ופגשה את הארמייה השמינית הבריטית בתוניסיה. אחרי שהכוח המשולב כבש את תוניסיה, הוא החל בכיבושה של מערב אירופה בפלישה לסיציליה ואחריה לאיטליה, מהלך שנמשך כשפלו בעלות הברית לנורמנדיה וחזרו לציר המלחמה האופקי, נוסף לציר האנכי לאורכה של איטליה. הנהגת היישוב התמקדה ביעד האולטימטיבי של השגת ריבונות יהודית בארץ ישראל באמצעות שינוי המאזן הדמוגרפי וגיוס התשתיות שבנה היישוב. השינוי השתקף בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי, נושא מְשֻנָּה של הספר, כאשר "עם שנת 1948, אשר נחקקה עמוק בזיכרון הקולקטיבי, 'ימי אל-עלמיין' וזכרון היישוב במלחמת העולם השנייה נמוגו" (עמ' 180).

בשני הנושאים המרכזיים של הספר – הגיאומטריה של המלחמה בזירת המזרח התיכון והדינמיקה של עיצוב הזיכרון הקבוצתי ביישוב – החידוש הוא במקרי הבוחן ולא בעצם התופעה. נושא הגיאומטריה מוצג באמצעות מספר דוגמאות המוכרות במחקר ההיסטורי, אם כי לא בהכרח בהקשר של ההתפתחויות בארץ ישראל, בהן למשל התפתחותה של הלאומיות ההודית, הנסיגה הבריטית מתת-היבשת והיווצרותן של שתי מדינות חדשות, הינדית ומוסלמית, בעיתוי סמוך לסיום המנדט בארץ ישראל, אחרי חודשים של לחימה בין-קהילתית. תיאור סמיכותם של האירועים כחלק מתהליך הדה-קולוניזציה והנסיגה הבריטית מאחריותה הגלובלית בכלל, ומאזורי השפעתה מזרחית לסואץ במהלך הרה-ארגון של מפת הגושים העולמית, בפרט, מתעלם מהשינוי המהותי בסדרי הקדימויות של ממשלת הליבור שעלתה לשלטון אחרי המלחמה, ואשר ביקשה לקדם שורה של רפורמות חברתיות וכלכליות על חשבון המשך ההשקעה בשלמות האימפריה. הפרספקטיבה העולמית והשתנות המפה הפוליטית האנגלית מהוות מסגרת חיונית להבנת התפתחויות אזוריות, שהן עיקרה של המסה. במקרה של היישוב הן כוללות את הוויכוח על האוריינטציה הגושית של מדינת ישראל ואת אימוץ העקרונות של מדינת הרווחה ברוח הדו"ח של בוורידג' (Beveridge). אירועי התקופה המוגדרת בכותרת, לאור הנושאים שהעסיקו את מנהיגי המדינה החדשה – השפעתה של השואה, הדגשת ההעפלה כמוקד המאבק לעצמאות, והמלחמה עצמה, תחילה בערביי ארץ ישראל ואחר כך בצבאות הערביים הסדירים – השפיעו באופן מכריע על עיצוב הזיכרון. המחבר קובע שהמבט המקובל על אירועיה המרכזיים של מלחמת העולם השנייה מאפיל במידה רבה על זווית הראייה האנכית אך אין בפרספקטיבה הנוספת חלופה שוות ערך.

בהיסטוריוגרפיה שכיחה המגמה לנסות ולגזור מתוך מחקרי המיקרו הפרטניים ומן הכרוניקות תובנות כלליות על מהלך הדברים ועל משמעותם. למרות ההפניות לספרות מחקרית, חלק ניכר ממנה בגרמנית, בהערות שוליים בסוף הפרקים – חסרים בהפניות מחקרים חשובים רבים. הספר אינו מונוגרפיה או סקירה כללית אנליטית, אלא מסה שנועדה להעמיד לדיון שתי טענות כלליות להבנת התקופה ולאפיונה. פרופסור דינר מציע פרספקטיבות אחרות מהמקובל לתקופה שקדמה להקמתה של מדינת ישראל. הגם שחלק מהטענות אינן מבוססות דיין מבחינה עובדתית, הן יכולות להזין דיון על מגמות אפשריות בפרשנות ההיסטורית.

פרופ' (אמריטוס) אלון קדיש, החוג להיסטוריה, האוניברסיטה העברית.
דוא"ל: akadish64@gmail.com